

Мирбек кызы Э., Калыкова Г., Жантаев А. С.

*Мирбек кызы Элнур – магистрант, С. Нааматов атындагы НМУ
Калыкова Гүлзат – мугалим, №5 К. Жакыпов атындагы орто мектеп
Жантаев Адилбек – ф.и.д., профессор, С. Нааматов атындагы НМУ*

ҮЙ-БҮЛӨ ЖАНА ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕР ТҮШҮНҮКТӨРҮ

ПОНЯТИЯ СЕМЬИ И СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

CONCEPTS OF FAMILY AND FAMILY RELATIONSHIPS

Аннотация. Бул макалада үй-бүлө жана үй-бүлөлүк мамилелер түшүнүктөрүнө кыскача сереп жасалат. Авторлор аталган түшүнүктөрдүн илимий адабияттардагы аныктамаларын талдашат жана үй-бүлөлүк мамилелердин типтерине карата пикир айтышат.

Аннотация. В данной статье представлен краткий обзор понятий семьи и семейных отношений. Авторы анализируют определения этих понятий в научной литературе и комментируют типы семейных отношений.

Abstract. This article provides a brief overview of the concepts of family and family relationships. The authors analyze the definitions of these concepts in the scientific literature and comment on the types of family relationships.

Түйүндүү сөздөр: авторитардык, либералдык, демократиялык, үй-бүлө, үй-бүлөлүк мамилелер.

Ключевые слова: авторитарный, либеральный, демократический, семья, семейные отношения.

Key words: *authoritarian, liberal, democratic, family, family relations.*

Үй-бүлө – бул баланын инсанын тарбиялоодо негизги, узак мезгилдүү жана эң маанилүү роль ойной турган өзгөчө түрдөгү жамаат. Коогалуу энелерден коогалуу балдар көп өсүп чыгышат; куру намысчыл ата-энелер көбүнчө өз балдарын ушундай басышат, бул аларда толук баалуу эместик комп-лексинин пайда болуусуна алып келет; кичинекей эле себеп боюнча жини келе берген кармана албаган ата, көп учурда өзү билбестен, өз балдарында ошондой эле типтеги жүрүм-турумду калыптандырат ж.б.у.с. [5, с. 89]

Үй-бүлөнүн эң-маанилүү социалдык кызматы – өсүп келаткан муунду тарбиялоо. Азыркы коомдо үй-бүлө баланын баштапкы социалдашуу институту катары каралат. Ата-энелик социомаданий табиятка ээ болот да, маданият менен коом тарабынан түзүлгөн, ата-энелердин ортосунда балдарды багуу жана аларды үй-бүлөдө тарбиялоо кызматтарын бөлүштүрүүнү жөнгө салган ченемдер жана эрежелер менен мүнөздөлөт. Ата-энелер онтогенездин ар бир баскычында баланын курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген жана анын инсандык жана акыл-эстик өнүгүүсүнүн оптималдуу мүмкүнчүлүктөрүн камсыздаган шарттар тутумун уюштуруу үчүн коомдун алдында жооптуу болушат. Ата-энеликтин тарыхында үй-бүлө институтунун маанисинин өсүү тенденциясы улам барган сайын ачык болуп баратат. Мурда баланы тарбиялоо үчүн жоопкерчилик коомго жүктөлчү, ал эми жеке ата-энелик баланын балачагынын салыштырмалуу кыска мезгилин гана камтычу, бул анын эмгек ишмердүүлүгүнө киришүүсүнө же ал социалдык кызматтарды аткара баштоосуна чейин гана созулчу, бирок баланын өнүгүүсүнүн курактык стадияларынын ар биринде анын социалдашуу милдеттеринин өзгөрүсү менен тарбиялык таасир кылуулардын конкреттүү формалары менен каражаттары, баланын ата-энеси менен мамилелеринин мүнөзү да өзгөрүүлөргө учурашат.

Салттуу түрдө баланын инсанын тарбиялоонун башкы институту үй-бүлө болуп саналат. Бала балачагында үй-бүлөдө алгандарды ал бүткүл кийинки өмүрү ичи сактайт. Тарбия институту катары үй-бүлөнүн мааниси бала анда өз өмүрүнүн чоң бөлүгү болгондугу, өзүнүн инсанга таасиринин узактыгы боюнча бир дагы тарбия институту үй-бүлөгө тендеше албастыгы менен шартталган. Анда баланын инсанынын негиздери салынат да, мектепке кирүүгө карата ал инсан катары кыйла калыптанып калат.

Үй-бүлө тарбиянын оң да, терс да фактору катары чыга алат. Баланын инсанына оң таасири – үй-бүлөдөгү ал үчүн эң жакын адамдардан – атасынан, апасынан, чоң энесинен, чоң атасынан, ага-ини, эже-синдилеринен башка эч ким балага жакшы мамиле кылбасында, аны ушунчалык сүйбөсүндө жана ал үчүн кам көрбөсүндө турат. Муну менен бирге, эч кандай башка социалдык институт балдарды тарбиялоодо үй-бүлө жасагандай чоң зыян келтире албайт.

Дал ушул үй-бүлөдө бала алгачкы турмуштук тажрыйбаны алат, алгачкы байкоолорду жүргүзөт да, ар кандай кырдаалдарда өзүн кантип алып жүрүүгө үйрөнөт. Бала чоң кишилерде теория практикадан бөлүнбөй турганын көрсүн үчүн, үй-бүлөдө ага үйрөткөн нерселер конкреттүү мисалдар менен бекемделгени жакшы.

Ар бир ата-эне балдарынан өз уландысын, белгилүү бир орнотмолорунун же идеалдарынын ишке ашуусун көрөт. Анан ата-эненин ошолордон артка чегинүүсү абдан оор болот.

Үй-бүлөдөгү чыр-чатактуу кырдаал баланын инсанын калыптандырууга күчтүү таасир кыла алат.

Үй-бүлөдөгү өз ара мамилелер – тууганчылык, тиричиликтин жалпылыгы, өз ара моралдык жоопкерчилик жана өз ара жардам менен байланышкан субъектилердин психологиялык мамилелери.

Үй-бүлө кичи социалдык тайпа катары эң мыкты тарбиялык чөйрө болуп саналары белгилүү. Бирок, үй-бүлөнүн курамы, анын өз ара мамилелеринин абалы же ата-эненин тарбиялык-жаңылыш турмдары менен байланышкан айрым факторлор, үй-бүлөнүн тарбиялык жөндөмдүүлүгүн азайтуусу ыктымал. Ал факторлор балдардын жүрүм-турумундагы бузулууларга жана керек десе алардын инсанын калыптандыруудагы терс көрүнүштөргө алып келет [3, с. 56].

Үй-бүлөнүн тарбиялык кызматын аткаруусун бузуучу факторлордун бири, анын курамындагы өзгөрүүлөр боло алат. Үй-бүлө ушундай чакан тайпа болуп саналат, ал дайыма өнүгөт жана түрүн өзгөртөт.

Балдарга карата тарбиялык кызматты аткарууда башкы ролду жубайлар – ата менен эне ойношот. Ушуга байланыштуу толук үй-бүлө жана ата-эненин бири жок болсо, толук эмес үй-бүлө деп бөлүшөт. Үй-бүлөлүк чөйрөнүн туруктуулугу баланын эмоциялык тең салмактуулугу жана психикалык саламаттыгы үчүн маанилүү фактор болуп саналат. Ата-эненин ажырашуусу же бөлөк жашоосу менен болуп өткөн үй-бүлөнүн чачыроосу, дайыма балага терең чайкалуу алып келет да, анда чоң ызалыкты калтырат, аны жумшартууга гана болот. Бул көрүнүш – маанилүү коомдук-тарбиялык көйгөй.

Ата-энесинин бирине ажыроо балада коркуу сезимин, депрессияны жана невроздун бир катар симптомдорун пайда кылат.

Чыңалуу атмосферасы жана чыр-чатактуу үй-бүлөлүк кырдаалдар балага кескин терс таасир кылат. Үй ал үчүн таяныч болуудан калат, ал коопсуздук сезимин жоготот, үй-бүлөдө ата-эне менен эмоциялык байланыш үстөмдүк кылгандагы, алар жана алардын баалуулуктар дүйнөсү тууроо үчүн мисал болгондогу үй-бүлөнүн ал үчүн мааниси жоголот. Үй-бүлөлүк тутумдун ушундай туруктуулугунун бузулуусу баланы, өзгөчө кенже мектеп курагында жана өспүрүм куракта, үйдөн сырттан таяныч издөөгө түртөт. Мындай абалда балдар сырткы таасирлерге оңой берилишет, анткени ички чыңалууну жеңилдетүүгө умтулушат.

Үй-бүлөдөгү пикир келишпестик канчалык узак болсо, анын балага терс таасири ошончолук күчтүү экенин эсте тутуу керек [4, с. 32].

Үй-бүлөлүк турмуштун динамикасы жана ата-эненин балага карата эмоциялык мамилелеринин мүнөзү анын инсанын калыптандыруу үчүн чоң мааниге ээ болот.

Үй-бүлөлүк мамилелердин негизги типтерин карап жатып, алардын ар биринин баланын жүрүм-турумун жана инсанынын айрым белгилерин калыптандырууга таасирин эске алуу зарыл.

Ар бир үй-бүлөдө белгилүү бир дайыма эле аң-сезимдүү боло бербеген тарбия тутуму түзүлөт. Мында тарбиянын максатын түшүнүү, анын милдеттерин аныктоо, тарбиянын усулдары менен ыкмаларын аздыр-көптүр максатка багытталган колдонуу, балага карата эмнеге жол берүүгө болорун же болбосун эске алуу маанилүү. Психологдор үй-бүлөдөгү тарбиянын 4 тактикасын жана үй-бүлөлүк өз ара мамилелердин аларга жооп берген, алардын пайда болуусунун өбөлгөсү жана натыйжасы болушкан 4 тибин бөлүп көрсөтүшкөн: диктат, опека, кийлигишпөө жана кызматташтык [7, с. 54].

Үй-бүлөдө диктат үй-бүлөнүн бир мүчөлөрүнүн (көбүнчө чоңдордун) анын башка мүчөлөрүнүн демилгелерин жана жеке ар-намыс сезимин тутумдуу басуусунан көрүнөт. Ата-эненин авторитардуулугу, баланын кызыкчылыктары менен пикирлерин көзгө илбөө, ага тиешелүү маселелерди чечүүдө аны добуштан ажыратуу – мунун баары баланын инсанын калыптандыруудагы олуттуу жолсуздуктардын кепилдиги.

Үй-бүлөдөгү гиперопека – ата-эне өз эмгеги менен баланын бардык керектөөлөрүн камсыздап, аны кандайдыр бир түйшүктөрдөн, оорчулуктардан калкалап, бардыгын өзүнө алган мамилелер тутуму. Мында инсанды активдүү калыптандыруу маселеси экинчи планга чыгат. Мындай балдар жамааттагы жашоого ыңгайлашпай калышат.

Кийлигишпөө тактикасы чоңдордун балдардан көз карандысыз жашоосу жана керек болсо максатка ылайыктуулугу мүмкүнчүлүгүн таанууда курулат. Мында эки дүйнө – чоңдор жана балдар катарлаш жашай алары болжонот, тигиниси да, мунусу да белгиленген сызыктан өтпөөсү керек. Көбүнчө өз ара мамилелердин ушул тибинин негизинде тарбиячы катары ата-эненин пассивдүүлүгү жатат.

Кызматташтык үй-бүлөдөгү өз ара мамилелердин тиби катары үй-бүлөдөгү инсан аралык мамилелердин биргелешкен ишмердүүлүктүн жалпы максаты жана милдеттери, анын уюштурулушу жана бийик адептик баалуулуктары менен байланыштырылышы болжойт. Дал ушул кырдаалда баланын эгоисттик индивидуализми жоюлат. Өз ара мамилелердин негизги тиби кызматташтык болгон үй-бүлө өзгөчө сапатка ээ болот, өнүгүүсү жогору деңгээлдеги тайпага – жамаатка айланат.

Баланын өзүн баалоосун жана инсанын калыптандырууда чоң мааниге үй-бүлөлүк тарбиянын стили, анда кабыл алынган баалуулуктар ээ болушат.

Үй-бүлөлүк тарбиянын үч стилин көрсөтүүгө болот: демократиялык, авторитардык, жол берүүчүлүк (либералдык) [1, с. 186].

Демократиялык стилде баланын кызыкчылыктары эске алынат. Авторитардык стилде ата-эне өз пикирин балага таңуулайт. Жол берүүчүлүк стилде бала өзү менен өзү калат.

М. И. Лисина кенже мектеп окуучуларынын өзүн баалоосун жана инсанын өнүктүрүүнү үй-бүлөлүк тарбиянын өзгөчөлүктөрүнө жараша карап чыккан. Өзү жөнүндө так элестетүүсү бар балдар ата-энеси аларга жетиштүү көңүл бурган үй-бүлөлөрдө тарбияланышат. Бул балдарды көбүнчө колдоого алышат, негизинен баарлашуудан баш тартуу менен жазалашат [6, с. 77].

Өзү жөнүндө төмөндөтүлгөн элестетүүсү бар балдар ата-энеси алар менен иштебеген, бирок угууну талап кылган үй-бүлөлөрдө өсүшөт. Ата-энеси балдарынын күчүнө ишенишпейт. Балдар муну сезишет, кабыл алышат да, бул алардын өмүрүндөгү орнотмо болуп калат. Бул башка адамдар менен баарлашууга жолтоо болот.

Үй-бүлөдөгү тарбиянын деңгээлинен баланын адекваттуу жана адекватсыз жүрүм-туруму көз каранды. Өзүн баалоосу төмөндөтүлгөн балдар өздөрүнө нааразы. Бул ата-эне баланы дайыма жемелеген же анын алдына жогорулатылган милдеттерди койгон үй-бүлөдө болуп өтөт.

Адекватсыздык өзүн баалоосу жогорулатылган балдарда да болот. Бул баланы көп макташкан,

майда жетишкендиктери үчүн белектерди тартуулашкан үй-бүлөдө болуп өтөт.

Адекваттуу элестетүү – мында мактоо менен жазалоонун ийкемдүү тутуму керек. Өзүн баалоосу жогору балдар өсүп жаткан үй-бүлөлөрдө баланын инсанына көңүл буруу жетиерлик талаптуулук менен айкалышат. Мында кемсинтүүчү жазалоолорго барышпайт да, бала татыктуу болсо каалоо менен макташат. Өзүн баалоосу төмөндөтүлгөн балдар үйдө чоң эркиндиктен пайдаланышат, бирок ал эркиндик түпкүлүгүндө – көзөмөлсүздүк, ата-эненин балдарга жана бири-бирине кайдыгерлигинин натыйжасы.

Мектептеги окууда жетишүү баланы чоң кишилердин жана курбуларынын инсан катары баалоосунун маанилүү чен-өлчөмү болуп саналат. Окуучу катары өзүнө мамиле кылуу чоң өлчөмдө үй-бүлөлүк баалуулуктар менен аныкталат [2, с. 43].

Баланын ата-энеси менен мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн жана анын инсандык өнүгүүсүн аныктоочу үй-бүлөлүк тарбиянын көбүрөөк таралган стилдерине токтололу.

1. Демократиялуу ата-энелер баланын жүрүм-турумунда өз алдынчалыкты да, тартиптүүлүктү да баалашат. Алар балага өз жашоосунун кайсы бир аймактарында өз алдынча болуу укугун беришет; анын укуктарын бузбастан, бир эле учурда милдеттерин аткаруусун талап кылышат. Жылуу сезимдерге жана эстүү камкордукка негизделген көзөмөл, адатта баланы кыжырлантпайт; ал эмнени жасабоо, эмнени жасоо керектиги жөнүндө түшүндүрмөлөрдү угат. Мындай мамилелерде баланын инсанын калыптандыруу толгонууларсыз жана чыр-чатактарсыз болуп өтөт.

2. Авторитардуу ата-энелер баладан кыйшаюусуз баш ийүүнү талап кылышат да, өздөрүнүн көрсөтмөлөрү менен тыюу салууларынын себептерин ага түшүндүрүүгө тийишпи деп эсептешпейт. Алар жашоонун бардык чөйрөлөрүн катаал көзөмөлдөшөт, анан калса муну анчалык туура жасашпайт. Мындай үй-бүлөлөрдө балдар адатта туюкталып калышат да, алардын ата-эне менен баарлашуусу бузулат. Балдардын бир бөлүгү чыр-чатакка барат, бирок көбүнчө авторитардуу ата-энелердин балдары үй-бүлөлүк мамилелердин стилине ыңгайлашат да, өздөрүнө ишеничсиз, азыраак өз алдынча болуп калышат.

3. Кайдыгер жана катаал ата-энелер – андан да татаал маселенин булагы. Мындай үй-бүлөлөрдүн балдары адамдарга сейрек ишеним менен мамиле кылышат, баарлашууда кыйынчылыктарды баштан кечиришет, көбүнчө өздөрү да катаал болушат, сүйүүгө катуу керектөөсү бар болсо да.

4. Ата-эненин кайдыгер мамилесинин көзөмөлдүн жоктугу менен айкалышы – гипопека – бул да үй-бүлөлүк мамилелердин жагымсыз варианты. Балдардын оюна эмне келсе ошону кылуусуна жол берилет, алардын иштерине эч ким кызыкпайт. Жүрүм-турум көзөмөлдөнгүс болуп калат. Ал эми балдар, алар канчалык козголоң кылышпасын, таяныч катары ата-энеге муктаж болушат, алар ага багыт алууга боло турган чоң кишинин, жоопкерчиликтүү жүрүм-турумдун үлгүсүн көрүүлөрү керек.

5. Гиперопека – тыгыз эмоциялык байланышка негизделген балага ашыкча камкордук, анын бүткүл турмушуна ашыкча көзөмөл – пассивдүүлүккө, өз алдынча эместикке, курбулары менен баарлашууда оорчулуктарга алып келет.

Адабияттар:

1. Гозман Л. Я., Шлягина Е. И. Психологические проблемы семьи // Вопросы психологии – 1985. - №2. – С. 186 – 187.
2. Горбачева В. А. К вопросу формирования оценки и самооценки у детей. АПН РСФСР, 1982, №18
3. Дружинин В. Н. Психология семьи. – М., 1996.
4. Ительсон Л. Б. Становление личности. - Сыктывкар, 1982.
5. Кузнецова Л. В. Гармоничное развитие личности младшего школьника: Книга для учителя. – М., Просвещение, 1988
6. Липкина А. И. Самооценка школьника. М., 1980.
7. Островская Л. Педагогические ситуации в семейном воспитании дошкольников. М, 1990.